

הרחקת נזקים סביבתיים

לעילוי נשמת הורי מורי, יעקב וחייה בראור (ברויאר) ז"ל

מבוא

- א. המקור לחיוב מניעת זיהום סביבתי
 - ב. חובת ההרחקה של גורם פוטנציאלי לנזק
 - ג. מניעת זיהום אויר
 - ד. מניעת זיהום מים
- סיכום

מבוא

חומרים או כימיקלים המסולקים לסביבה באמצעות מים או אויר (כגון שפכים או עשן) עלולים לגרום נזק לבריאות האדם או לרווחתו, או לסביבה בה הוא חי. גם קרינה ורעש הנפלטים לסביבה יכולים לגרום נזק בריאותי ונפשי. הגדרת הנזק יכולה להיות רחבה ולכלול פגיעה (ודאית או אפשרית) ישירה בבריאות היחיד או הציבור (כגון ע"י שפכים או עשן), זיהום מקורות מים של היחיד או הציבור (משפכים, דליפות דלק וכימיקלים וכיוצ"ב) באופן העלול לפסול אותם משימוש למטרות שונות, פגיעה באיכות החיים (כגון רעש) וכן מפגעים היוצרים מכשול פיסי וגם אסטטי (כגון פסולת בנין). אולם האם קיים גם איסור הלכתי לגרום נזק לסביבה?*

א. המקור לחיוב מניעת זיהום סביבתי

המשנה בתחילת מסכת בבא קמא מונה ארבעה אבות נזיקין, שאם הזיקו חב המזיק לשלם תשלומי נזק. הכינוי "אבות נזיקין" שמור לאלו המפורשים בתורה, והוא כולל גם אדם שהזיק. כאשר הנזק אינו נעשה ישירות בידי המזיק אלא כתוצאה ישירה ממעשיו הרי זה תולדת אדם המזיק; כך עולה מהסוגיא בכתובות לא, א: "הזורק חץ (בשבת) מתחילת ארבע לסוף ארבע וקרע שיראין בהליכתו פטור", דהיינו שקריעת בגדי השיראין על ידי חיצו נחשבת כמעשה שעשה בידיים, ולכן חייב על חילול שבת ופטור מתשלומין מדין קים ליה בדרבה מיניה. למעשה אין הבדל בין אב נזיקין לתולדה, שכן "תולדותיהן כיוצא בהן".

* תודה לרב צוריאל וינר, ראש בית המדרש 'רעוא' בירושלים, על הערותיו לטיוטת המאמר.

אבות נזיקין אחרים שחייבה התורה לשלם את נזקייהם, ושהינם רלוונטיים לדיונונו, כוללים גם אש שיצאה מרשותו והזיקה ברשות אחרים, ובור שחפר אדם ברשות הרבים ונגרם נזק על ידו.

בגמרא (ב"ק ד, ב) מובאת הגדרת אש, שהיא "כח אחר מעורב בה, וממונדך ושמירתו עליך", ולר' יוחנן, שהלכה כמותו, אשו משום חציו. הגדרת הבור היא "תחילת עשייתו לנזק¹ ושמירתו עליך". מכאן, לכאורה, שעשן שהולכה הרוח, שפכים שחלחלו בקרקע, פסולת שסולקה לרשות הרבים (ומסתבר שגם קרינה ורעש), והזיקו - חייב המזיק לשלם. אך בהמשך הדברים נראה שמסקנה זו אינה פשוטה כל כך.

בכל אופן מכל מה שהובא עד כה עולה כי יש חיוב לשלם רק בגין נזק שקרה בפועל. ומה יקרה אם יאמר אדם, אזיק ואשלם? מציאות זו אינה מופרכת כלל, שכן לעתים קרובות נוח לו לאדם שמישהו אחר ישא בעול הטיפול במפגעים שהוא יוצר, גם אם ייאלץ לשלם, במקום לטרוח במניעת המפגע מלכתחילה.

מסתבר כי חל איסור על אדם להזיק, בלי קשר לחובת תשלומים בגין נזק שנגרם. איסור זה מבוסס על הגמרא ב"מ לא, א העוסקת בהלכות אבידה, ואומרת: "ראה מים ששוטפין ובאין הרי זה גודר בפניהם". דהיינו, יש מצוה מדאורייתא על כל אדם, מדין השבת אבידה, לעשות מה שביכולתו כדי למנוע נזק הבא על ממון חברו, אפילו כתוצאה מ'כח עליון'. מכאן יש ללמוד בקל וחומר שמוטל איסור על אדם לגרום נזק לחברו, כדבר המסתעף ממצות השבת אבידה, שהיא מן התורה. גם מהספרי משמע שהאיסור על אדם להזיק לחברו מקורו מן התורה, אך מלימוד אחר. על הפסוק (דברים א, טז) "ושפטתם צדק בין איש ובין אחיו ובין גרו" אומר הספרי (סוף סי' טז): גרו - זה שכנו (מלשון מגורים). על דרשה זו אומר החת"ם סופר (חו"מ סי' עט), שנתנה התורה רשות לחכמים לדון בין אדם לשכנו והם בכלל מנהגי יישוב המדינה, ואמנם אחר שקבעו מה שקבעו בענין זה - יש לדבריהם תוקף של דין דאורייתא, והעובר על דבריהם עובר על איסור גזל דאורייתא. כעין זה משמע גם בדברי החזון איש (חלק חו"מ על ב"ב סימן יא ס"ק א): "נראה דענין קביעות ההרחקות נמסרה לחכמים, כי לעולם אין שימושי בני האדם מצטמצמים כל אחד בחלקו, כי החופר בור בצד המיצר - משמש קרקע של חברו לו לכותל, והנוטע אילן שרשיו נכנסין לחברו וכו', ונצטוינו שחכמים ישקלו הדברים כפי הראוי והנכון לפי טבע העולם, ומה שראו חכמים להתיר ע"כ משועבד חלק שמעון לראובן לתשמיש זה, ואם הוא מוחה בו באלמות נגד הדין הרי זה כמזיקו בגרמא והוא אביזריהו דגזל, ומה שאסרו חכמים אם ראובן עושה באלמות הרי זה מזיק חברו".

הרמב"ם (הל' נז"מ פ"ה ה"א) פוסק שאסור לאדם להזיק גם אם ישלם מה שהזיק. במשנה תורה אין הרמב"ם מציין מה מקור האיסור, אולם בספר המצוות (לא תעשה רצז) הוא כותב שמצוות "לא תעמוד על דם רעך" מתייחסת גם לחובה להציל ממון

1 דהיינו, התקלה עומדת במקומה והעובר עליה ניזוק (טור חו"מ סי' תי).

חבירו או לדחות ממנו נזק. גם כאן יש ללמוד בקל וחומר שמוטל איסור על אדם לגרום נזק לחברו.

בעל הטורים כותב כי יש איסור על אדם להזיק את חברו, כשם שאסור לגנוב או לגזול (טור חו"מ סי' שעח), וגם כאן משמע שהאיסור הינו דאורייתא. הסמ"ע (בשו"ע שם) מחדד את הדברים: "אף אם ירצה להזיק ולשלם, מכל מקום יש איסור בדבר, דומיא דגניבה וגזילה". הב"ח מוסיף ומעיר על הטור שיש איסור לפגוע גם בממון של עצמו, כדתנן (ב"ק צ, ב) הקוצץ נטיעותיו אף על פי שאינו רשאי פטור, ופירש רש"י: אינו רשאי - שעובר על בל תשחית, שהוא איסור מדאורייתא. מכאן אתה למד שהאיסור להזיק את ממון חברו הוא מדאורייתא, משום שהוא כלול באיסור בל תשחית.²

במקום אחר (חו"מ סי' קנה סע' כ) כותב בעל הטורים: "כי דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום, והקפידה תורה שלא יעשה אדם בתוך שלו דבר הגורם הזיק לחברו". מכאן, יתכן שלדעת בעל הטורים איסור גרימת נזק לחברו נובע גם מהעקרון הכללי של "דרכיה דרכי נועם", שהוא עקרון בסיסי לפסיקת הלכה, גם אם אינו כלול בתרי"ג מצוות. אמנם "שיערו חכמים כל דבר ודבר לפי מה שראוי להזיק, והיכא שידוע קצב וסכום עד היכן ראוי להזיק כתבו השיעורים, והיכא שאינו ידוע כתבו בכדי שלא יזיק" (שם), כלומר חכמים פרטו את האיסור הכולל שלא להזיק, שיש לו מעמד של איסור דאורייתא, לפרטים ספציפיים של שיעור ההרחקה למניעת נזק, ופרטים אלו הם מדרבנן.

לדעת בעל הלבושים (על חו"מ סי' שעח) "מילתא דפשיטא היא שאסור להזיק את ממון חברו גם על מנת לשלם". מעבר לכך הוא גם מביא טעם מסברא (בדומה לדברי הב"ח לעיל): כיון שאסרה תורה בבל תשחית אפילו בממון עצמו, קל וחומר בשל חברו.

לעומת זאת, בקרית ספר על הרמב"ם (הל' נז' מ"פ"ה) כתב המבי"ט שאיסור גרימת נזק הוא תקנת חכמים. היינו, שמן התורה המזיק חייב לשלם אם הזיק אבל אין חיוב למנוע את הנזק, וחכמים הם שקבעו את האיסור להזיק, וגם קבעו את שיעור ההרחקה של גורם נזק מן הניזק הפוטנציאלי כדי שלא יבוא מחמתו נזק לחברו. לדברי הסוברים שמדובר בתקנת חז"ל, מסתבר לומר שטעמם הוא שבדרך כלל לא ניחא לשכנו של המזיק להינזק גם אם ישלם המזיק, ובפרט שתשלומי הנזק שחייב במזיק אינם כוללים הפסד זמן וטרחה להשבת המצב לקדמותו וכד', הכלולים בגדר 'גרמא'.

לאיסור גרימת נזק סביבתי יש גם היבט כלכלי של פגיעה בזכויות קנין שיש לניזק, בין אם מדובר על הזכות לאוויר נקי, למים נקיים או אפילו על הזכות לישון ללא הפרעה מקול הפטיש והריחיים. כך, למשל כותב החזון איש (שם ס"ק ה) בענין

2 על כך מעיר בעל קהילות יעקב (ב"ק סימן א) כי במקרה שיש תועלת למזיק בעשיית הנזק לא יחול הלאו של בל תשחית.

נזקי שכנים שאין מועילה בהם טענת חזקה (כגון עשן וריח בית הכסא): "וכתב הטור סי' קנ"ה סע' מ"א דדעת ר"ת דאף קנין ולקנות בחצרו של חברו זכות לשלח קיטור וריח) אין מועיל... ודעת ר"י דקנין מועיל... ונראה שזה שעושה ברשותו דבר המגיע ממנו נזק ברשותו של שכנו הוא כמשתמש ברשות חברו, וכשחברו נותן לו רשות לזה חשיב כמקנהו רשותו לשימוש העשן והריח"³.

הגמרא (ב"ק נ, ב) מביאה טעם גם על דרך המוסר להיזהר מיצירת מפגעים ברשות הרבים:

תנו רבנן, לא יסקל אדם מרשותו לרשות הרבים. מעשה באדם אחד שהיה מסקל מרשותו לרה"ר, ומצאו חסיד אחד, אמר לו: ריקה, מפני מה אתה מסקל מרשות שאינה שלך לרשות שלך! לגלג עליו. לימים נצרך למכור שדהו, והיה מהלך באותו רשות הרבים ונכשל באותו אבנים, אמר: יפה אמר לי אותו חסיד מפני מה אתה מסקל מרשות שאינה שלך לרשות שלך.

ערוך השולחן (ח"מ סימן שעח) מרחיב עוד בענין זה: "אמרו חז"ל (ב"ק ל, ב) האי מאן דבעי למיהוי חסידא לקיים מילי דנזיקין וכו', וכן בכל מין צער שאדם מצער לחברו עונשו מרובה, ומחויב לפייסו עד שימחול לו".

עד כאן דובר בנזקים שבין אדם לשכנו. במציאות המודרנית, התיעוש, החיבור של בתי העיר לצנרת ביוב מרכזית והאינטנסיפיקציה של שיטות הגידול החקלאי מגדילים פי כמה את עוצמת המפגעים. שכחים מאוד נזקים שגורם מקור זיהום בודד (מפעל כימי, מאגר שפכים, רפת קיבוצית) לציבור גדול גם אם הוא מתגורר במרחק גדול מגורם המפגע, לרבות לעוברי אורח שמזדמנים לאזור. פשיטא שאיסור גרימת נזק יהיה חמור יותר כאשר הניזק הוא ציבור.

ב. חובת ההרחקה של גורם פוטנציאלי לנזק

בפרק השני של מסכת בבא בתרא מובאות דוגמאות רבות לאיסור להציב מפגע סביבתי, כגון בריכת שפכים בסמוך לכותל חברו שמא יתערערו יסודות הכותל (משנה א), או הצבת גורן בסמוך לעיר בשל החשש לפיזור מוץ באויר (משנה ח), הרחקת מקורות של ריח רע מהעיר (משנה ט) ועוד. דהיינו, החיוב אינו רק לשלם עבור נזק בפועל – אלא שיש גם לנקוט במעשה, או בהימנעות ממעשה, כדי למנוע נזק אפשרי.

אולם, בהמשך הפרק (מ"א) מובאת מחלוקת תנאים האם אכן על המזיק להרחיק את עצמו כדי שלא יוזק שכנו: "מרחיקין את האילן מן הבור עשרים וחמש אמה...

³ להרחבה בענין ההיבטים הכלכליים של נזקים סביבתיים עי' מ"ש הרב צבי אילני בעבודתו "שיקולי יעילות בטיפול במטרדים אקולוגיים על פי ספרות ההלכה בהשוואה עם תיאוריות כלכליות מודרניות", אוניברסיטת בר אילן, תשמ"ב.

ר' יוסי אומר אע"פ שהבור קודמת לאילן - לא יקוץ, שזה חופר בתוך שלו וזה נוטע בתוך שלו". הגמרא (יז, ב) מסייגת במידה מסויימת את שיטת ר' יוסי: "רבא אמר... אפילו לר' יוסי הני מילי התם דבעידנא דקא נטע ליתנהו לשרשיו דמזקי לה לבור" (דהיינו, גרימת הנזק תתרחש, אם בכלל, במנותק מעשיית מעשה הנטיעה בידיים, והפטור הינו מטעם גרמא). יש לעיין האם לשיטת ר' יוסי אין מחייבים את בעל האילן לקוץ את אילנו, או שאף מותר לו לטעת סמוך לבור גם לכתחילה, כפי שמשמע מדבריו. בהמשך הגמ' (כב, ב) מובאת הסתייגות נוספת: "אמר רב אשי כי הוינן בי רב כהנא הוה אמר מודי רבי יוסי בגירי דידיה" (מודה ר' יוסי בחיצו של המזיק), דהיינו גם ר' יוסי יודה שכאשר מדובר בנזק ישיר שנגרם מפעולת המזיק - על המזיק להרחיק את עצמו. היינו, שיטת ר' יוסי שעל הניזק להרחיק את עצמו תקפה רק כאשר יש פער זמן ומקום בין מעשה המזיק לבין הנזק הנגרם על ידו. בירושלמי (שם ה"י) מובא הסבר למחלוקת ר' יוסי וחכמים: "ר' יעקב בר אידי בשם ר' יהושע בן לוי, טעמון דרבנין מפני שישוב העולם בבורות. שמעון בר ווה אמר בשם ר' יוחנן, כך משיב ר' יוסי לחכמים, כמה דאית לכוון ישוב העולם בבורות אוף אנא אית לי ישוב העולם באילנות". דהיינו, המחלוקת היא בשאלה האם לתת הגנה לתשתית קיימת (בורות) המביאה תועלת לעולם מול נזקי תשתית חדשה (אילנות), או שגם תשתית חדשה זכאית להגנה מתביעת נזיקין כל עוד מביאה גם היא תועלת לעולם.

אמנם, הפטור במקרה של גרמא צריך עיון, שהרי הגמרא (ב"ק נו, א) אומרת שנזק בגרמא חייב דיניי שמים, ואיך נתיר למזיק לעשות כן לכתחילה?! השיב על כך הגרי"מ שטרן⁴: "נראה דחלוק הדין בין אם גורם נזק לחברו כשאין לו שום תועלת לעצמו, ובין אם גורם נזק כשיש לו תועלת מזה... ומה שאמרה תורה "לא תעמוד על דם רעך" היינו שישתדל שלשני לא יהיה הפסד, אבל אם יש לו (למזיק) הפסד וע"י הגרמא יתרחק ממנו ההפסד ויגרם נזק לשני, לכאורה בכה"ג אין איסור דאורייתא". ועדיין צריך ביאור האם דברים אלה ניתנים להיאמר גם כשלמזיק אין הפסד מגורם חיצוני והוא גורם את נזק במטרה להרוויח. אפשר שלשם כך נזקקים אנו לדברי הירושלמי ששורש ההיתר הוא לצורך ישוב העולם, ולא כדי לאפשר רווח כלכלי בעלמא.

במציאות המודרנית שכיחה מאוד השאלה על מי להרחיק את עצמו - על המזיק או על הניזק: אזור תעשייה או רפתות כפריות שהיו רחוקות ממקום ישוב, ועכשיו התקרבה אליהן העיר - האם יש מקום לדרישה לסגור את המפעלים או הרפתות, ולפחות להטיל עליהן סייגים חדשים?⁵ ושמא יש למנוע הקמת שכונות חדשות

4 קובץ נזר התורה, גליון אלול תשס"ח, עמ' רצה.

5 כגון מפעלי כימיה ליצור חומרי הדברה, באזור התעשייה רמת חובב שמדרום לבאר שבע. אלו הוקמו לפני כשלושים שנה באזור מרוחק ממקום ישוב, כדי למנוע מטרדים שכתוצאה מחומרים בעלי ריח רע ומסוכנים לבריאות, שנפלטו מארובות המפעלים. במהלך השנים

בסמוך למקורות הזיהום או הריח הרע כדי להימנע מהטלת דרישות חדשות עליהם⁶? יש לציין כי המחלוקת בגמרא בבורות ואילנות עוסקת במקרה בו המזיק הגיע לאחר שהניזק כבר היה במקומו, ואילו במקרה שגורם הנזק (האילנות) קדם - מודים חכמים ש"לא יקוץ".

הרמב"ם הלכות שכנים פ"ה ה"ה פוסק להלכה כר' יוסי:

מי שבא לעשות משרה של פשתן בצד ירק של חברו, שהרי מי המשרה נבלעין בארץ והולכין ומפסידין את הירק וכו', אינו צריך להרחיק בכדי שלא יזיק, ועל הניזק להרחיק את עצמו, אם ירצה, עד שלא יגיע לו נזק, שזה בתוך שלו הוא עושה, והנזק בא לחברו מאליו. במה דברים אמורים שאינו מרחיק - בשהיה הנזק בא מאליו אחר שיפסקו מעשיו של מזיק, אבל אם היו מעשיו של זה שעושה ברשותו מזיקין את חברו בשעת עשייתו - הרי זה כמי שמזיק בידו. הא למה זה דומה, למי שעמד ברשותו ויורה חיצים לחצר חברו ואמר ברשותי אני עושה, שמונעין אותו... לפיכך צריך להרחיק משרה מן הירק וכו' שלושה טפחים או יתר מעט כדי שלא יהיה הזק בידים, אבל להרחיק עד שלא יבוא הנזק מאליו אינו צריך.

אמנם הריצב"א, הובא בהג"מ על הרמב"ם שם, כותב כך:

דלאו לכל מילי אמר ר' יוסי על הניזק להרחיק את עצמו אלא בדברים שהן עיקר ישוב או דירה או תשמיש, שאין לו למזיק להניח ישובו או דירתו או תשמישו, מדתניא בתוספתא (פ"א ה"ח) ר' יוסי מתיר שלא ניתנו שדות אלא לנטיעה, וכן משמע נמי בירושלמי (שהובא לעיל)... אבל אם לא היה מעשה של מזיק עיקר ישוב - אפילו ר' יוסי מודה דעל המזיק להרחיק עצמו.

דהיינו, מחד הוא מרחיב את הגדרת "ישוב העולם" גם למגורים או שימושים סתמיים (ולאו דוקא עיבוד חקלאי), ומאידך הוא מסייג את חרות המזיק "שלא להניח ישובו או דירתו או תשמישו" למעשים שניתן לכללם בהגדרת "עיקר ישוב", ואילו שימושים שוליים אינם יכולים ליהנות מהגנה זו (ומסתבר שכל מקרה צריך להיות נדון לגופו).

נבנו שכונות חדשות בדרום באר שבע, הוחלט על הקמת בסיסי הדרכה צבאיים גדולים בקרבה יחסית לאזור התעשייה, וגם ישובים עראיים של בדואים קמו בסמיכות אליו. כתוצאה מכך הושתו על המפעלים דרישות מחמירות להקטנת הפליטות של מזהמי אויר. קיימת הגבלה על בניית שכונות מגורים בסמוך למפעלים או מתקנים שיש להם פוטנציאל גבוה לנזק סביבתי. זה המצב במקרה של חוות מיכלי דלק או גז לבישול (כגון חוות "פי גלילות", בה אוכסן גז לבישול עד לאחרונה), או מתקן הטיפול בשפכים בראשון לציון, המשרת את כל תושבי גוש דן. ניתן, תאורטית לפחות, להטיל חובה להתקנת אמצעים יקרים למניעת נזקים סביבתיים (שבפועל או שבכוח) ממתקנים אלו, באופן שיאפשר בניה בקרבה רבה יותר מהמותר כיום.

ג. מניעת זיהום אוויר

הרמב"ם הל' שכנים פי"א ה"א כותב:

מי שעשה גורן בתוך שלו או קבע בית הכסא או מלאכה שיש בה אבק ועפר וכיוצא בהן - צריך להרחיק כדי שלא יגיע העשן או ריח בית הכסא או האבק והעפר לחברו, כדי שלא יזיקו. אפילו היתה הרוח היא שמסייעת אותו בעת שעושה מלאכתו, ומולכת (=ומוליכה) העפר או נעורת הפשתן והמוץ וכיוצא בהן ומגיעתן לחברו - הרי זה חייב להרחיק כדי שלא יגיעו ולא יזיקו ואפילו על ידי הרוח המצויה, שכל אלו כמי שהזיק בחיצו הן.

כפי שנאמר לעיל, בגמרא (ב"ק ד, ב) מובאת הגדרת אש: "כח אחר מעורב בה וממונדק ושמירתו עליך", ולר' יוחנן, שהלכה כמותו, אשו משום חציו. ומכאן, לכאורה, שעשן שהוליכה הרוח ושפכים שחלחלו בקרקע והזיקו - חייב לשלם. עם זאת, הרמב"ם (שם ה"ד) מסייג את האמור לעיל:

כל ההרחקות האמורות בפרקים של מעלה אם לא הרחיק וראה חבירו ושתק הרי זה מחל ואינו יכול לחזור ולהצריכו להרחיק, והוא שיראה ממנו שמחל כגון שסייע עמו מיד וכו'. במה דברים אמורים בשאר נזקין, חוץ מארבעת מיני נזקין אלו האמורות בפרק זה, שהן העשן, וריח בית הכסא, והאבק וכיוצא בו, ונדנדוד הקרקע, שכל אחד מאלו אין לו חזקה, ואפילו שתק הניזק כמה שנים הרי זה חוזר וכופהו להרחיק וכו'. ולמה שנו נזקים אלו משאר נזקין, לפי שאין דעתו של אדם סובלת נזק מאלו, וחזקתו שאינו מוחל, שהיזקן היזק קבוע.

דהיינו, יש מקרים בהם יתכן ואדם אכן מוחל על מטרד או מפגע שאינו חמור. אולם, יש להבחין בינם לבין מפגע חמור, שדעת אדם אינה עשויה לסבול. במקרה מעין זה, גם אם יש הוכחה לכאורה לכך שהניזק ויתר על זכותו להרחקת הנזק, עדיין עומדת לו ההגנה מהמפגע והוא רשאי לדרוש את סילוקו.

ד. מניעת זיהום מים

להבנת הדברים שלהלן יש להקדים הקדמה קצרה:

בור הינו חפירה בקרקע או בסלע, בדרך כלל מטויחת בחומר אטום למים, ובו היו אוגרים מי גשמים. לעתים חפרו בריכות עבור תהליכי יצור כגון שריית פשתן, והבריכות הכילו מים בתוספת חומרי עיבוד שונים.

באר הינה חפירה בקרקע, חולית או סלעית, שמתמלאת תדיר במים מהקרקע הסובבת אותה וספוגה במי תהום. מטעם זה לא היו מטייחים חפירה זו, כדי למנוע את היאטמותה ולשמר את יכולתה להתמלא בכל עת מהמים שסביבה. סוגי הקרקע והמסלע השפיעו מאד על יכולת המעבר של מים, ומזהמים

המומסים במים, מהבורות והבארות ואליהם. בקרקע חולית, המהירות האופקית של זרימת מים היא בשיעור של מספר מטרים בשנה⁷. לעומת זאת, בסלעים אטומים מהירות הזרימה האופקית יכולה להיות איטית הרבה יותר (בתלות בסוג הסלע ותכונותיו). מאידך, יש סוגי סלע נקבוביים ומרובי חללים, בהם זרימת המים האופקית יכולה להגיע לשיעור של עשרות ומאות מטרים בשנה⁸.
דוגמה להתייחסות למציאות משתנה, בנוגע לסיכון של אירוע זיהום, נמצאת בתשובות הגאונים (שערי צדק חלק ד שער א):

הכי ת"ר, לא יחפור אדם בור סמוך לבורו של חברו, תנא בארץ ישראל קאי, והכין תנא **בור** סמוך לבורו ולא תנא **באר** סמוך לבורו של חברו, דבאר - באר מים חיים הוא, ובור - בור מים מכונסין הוא; דקים להו לרבנן דכל בורות דחצובין בהרים וכונסין בהם מים, אם יש כותל שלושה טפחים - מחזיקין מימיהן ואינו נופל כותל שביניהן ואין מזיקין זה בזה, אבל בורות אחרות דצריכין לקטוריון (=שצריכים חומר יציב שעוטף וכורך אותם מסביבם) ורפיא ארעהון ועבידי דמתמלאן ושואבות זו מזו - (ו)צריך להרחיק בית הכסא שלו מבאר מים של חברו אפילו עשרים אמה, עד כדי שלא יזיק ויפסיד מימי באר של חברו.

בעל הטורים (חו"מ סי' קנה ס"ק כ) מביא דברים דומים:

מצאתי תשובה לרבנו מתתיה גאון... הא דתנן לא יחפור אדם בור סמוך לבורו של חברו... אא"כ הרחיק מכותל חברו שלושה טפחים וסד בסיד, תנא בארץ ישראל קאי, ותנא בור סמוך ל**בור** ולא בור סמוך ל**באר**, דבור - מים מכונסין, ודיין בשלושה טפחים, דבהכי מחזיקין מימיו משום דמחצבי בהרים ואין נופל כותל שביניהם ואין מזיקת זו את זו, אבל בארות אחרות דרפו ארעהון ועביד דמתלחחין (=ומצוי שהקרקע תספוג לחות ממי הבאר) ושואבות מים זו מזו - צריך להרחיק בית הכסא מבאר מים חיים של חברו עד חמישים אמה, ועל המזיק להרחיק את עצמו ואין יכול לומר החזקתי, שאין חזקה לנזקין. וכן כתב רב עמרם... ירחיק בית הכסא עד דאמרי אינשי דלא נגרי שוריני מן טעמא דבית הכסא?⁹

כפי שראינו לעיל, הרמב"ם (הלכות שכנים פי"א ה"ד) מסייג את דיני ההרחקות, שבעשן וריח בית הכסא והאבק וכיוצא בו ונדנוד הקרקע אין למזיק חזקה "וחזקתו שאינו מוחל שהיזקן היזק קבוע". רוצה לומר, לא רק לסוג הבור והבאר יש משמעות בעת קביעת ההלכה, אלא גם לסוג הנזק - יש מטרדים שהם כל כך קשים ואין

7 חיים גבירצמן, משאבי המים בישראל, הוצאת יד יצחק בן צבי, 2002, עמ' 64.

8 שם, עמ' 116.

9 פירוש, שלא ניגרת לחות וריח של בית הכסא (פרישה שם). משמע שטעם המים שבבאר לא נפגם.

הדעת סובלתן עד שגם חזקה על מחילתם אינה חזקה. כך, למשל, בור של בית הכסא שיש ממנו מטרדי ריח, והוא גם עלול להשפיע על איכות המים (טעמם, איכותם והסיכון הבריאותי שבשתייתם) בבאר הסמוכה לו. כעין ענין זה מצאנו גם בתוספתא ב"מ פי"א הי"ד:

העושה מערות (=מקווי מים לרחצה) לרבים - מרחיץ פניו ידיו ורגליו בהן. היו ידיו ורגליו מלוכלכות בטיט או בצואה - אסור. ובבור ובשיח (שמימיהם מיוחדים לשתייה) - בין כך ובין כך אסור.

ככל הנראה, בעקבות תוספתא זו כותב ספר חסידים (ס' קסא):

לפני עיור לא תתן מכשול (ויקרא יט, יד), שלא ירחץ אדם שהוא מוכה שחין במים ואחר כך ירחץ אחר, נמצא האחרון יהיה לו שחין, לכך יודיענו (=אם רחץ, עליו ליידע את חברו), "ואהבת לרעך כמוך" (שם יח) ו"לא תעמוד על דם רעך (שם טז).

גם המאירי (על ב"מ יט, א) מדגיש כי בית הכסא (של זמנם, שהיה מושתת על חפירה בקרקע), בשל המפגע הקשה שהוא יוצר, מחייב התייחסות מיוחדת ואף מרחיקת לכת, בשונה מבורות אחרים:

ראיתי לגאונים שכתבו שכל שעושה גומא להתקבץ שם מי רגלים או זבלו, והוא שעושה שם בית הכסא קבוע, צריך הרחקה יתירה עד שלא יגיענו בכך שום היזק לפי ראות עיני הדיינים, ואפילו במקום שלא היתה שם טענת ריח, שלא התירו במי רגלים אלא דרך שפיכה וכו'. ושמה תאמר והלא כל שאין שם גירי (חיצים, דהינו מפגע ישיר שנגרם מפעולתו) זה חופר בתוך שלו, ובית הכסא זה אינו מזיק עכשיו בשעת חפירה? מכל מקום, כשיתחיל לעשותו בית הכסא יתחיל להזיק מיד, ואפילו לא היתה שם טענת ריח; שאם יש שם טענת ריח - לית דין ולית דיין. ומעתה צריך להרחיק אפילו יותר מעשרים אמה, עד שלא יזיק, לפי ראות עיני הדיינים. וכן כתבו שאם בא לקבוע בית הכסא סמוך לבורו של חברו צריך להרחיק אפילו כמה, שלא יזיק מי בורו של חברו.

בעקבות האמור לעיל מסכם מרן השולחן ערוך (חו"מ סי' קנ"ה סע' כא):

יש מי שאומר שלא אמרו דבהרחקת ששה טפחים בין בור לבור סגי אלא בארץ הרים, אבל במקום דרפוא ארעייהו צריך להרחיק יותר. לפיכך צריך להרחיק בית הכסא מבור חברו עד שיכירו בני אדם שאינו עובר מלחות בית הכסא לבור.

גם היבטים כלכליים עשויים להשפיע על הפסיקה. בסוגיית גירי דיליה, שנדונה לעיל, פוסק ר' יוסי כי במקרה של נזילת מים מהעליה לקומה התחתונה, כתוצאה משימוש במים על ידי בעל העליה - חובת התיקון על הניזק. זאת, כאשר נזילת המים אינה ישירה אלא מתרחשת במנותק מזמן השימוש במים. הרא"ש בתשובותיו וכלל

קח סימן י) אומר שטעם הדבר משום שבעל העליה אי אפשר לו בלא שימוש במים (דהיינו מדובר בשימוש חיוני וגם שגרתו), והתחתון - בקל יכול לתקן את המעזיבה (התקרה שביניהם). אבל, במקום שהתחתון אינו יכול לסלק הנזק בדבר מועט, אלא רק בהוצאה מרובה - במקרה זה, גם כשהנזילה אינה ישירה, חובה על המזיק לשלם. שיקולים אלו באו לידי ביטוי בסכסוך שפרץ לפני כשלושים שנה בין שני ישובים חקלאיים שומרי תורה, בעקבות השקית שדותיו של אחד הישובים במי שפכים שלא טוהרו כדבעי. הדבר גרם למטרדי ריח חריפים בבתי הישוב השכן, שטען שאנשיו אף אינם יכולים להתפלל בשל כך, ותבע את הפסקת ההשקיה לאלתר. הענין הובא לפני בית הדין של האזור, ורבו של הישוב הנתבע טען¹⁰, בין היתר, כי: א. המטרד היה רק למקוטעין בשל שיטת ההשקיה, ואינו דומה לעשן קבוע של נחתומים ושל צבעים או ריח קבוע של בית כסא, שעליו נאמר שאין לו חזקה. ב. הישוב השכן היה מורגל בריחות רעים שמקורם בהשקיה חקלאית באזור שהינו כפרי במהותו, ומסתבר שמחלו על כך. ג. הפסקת ההשקיה היתה גורמת להפסדים כבדים לנתבע והפסקת חיותו, ובכך היה הופך התובע למזיק. ד. ההשקיה היא דרך לסילוק מטרד השפכים, שמקורם גם בישוב התובע עצמו, והיא מקובלת על הרשויות המוסמכות (אומדנא של בקיאים). אמנם, הודה הנתבע, עליו להקטין את המפגע למינימום, אפילו כרוך הדבר בהוצאה כספית, ובתנאי שאיננה הפסד מרובה.

פסק הדין שניתן בענין¹¹ דחה את טענות הנתבע, מכמה טעמים: א. ריח בית הכסא אין לו חזקה (אפילו שתק הניזק); ב. כיון שבעבר לא היו מפגעים (משום שהשפכים טוהרו באופן שלא גרם ריח לא סביר בהשקיה) - אין כלל טענת חזקה לנתבע; ג. ניתן לזרוע גידולים שאינם דורשים השקיה, וכמו כן ניתן לצמצם את הנזק לנתבע על ידי הפסקת ההשקיה באזור הסמוך לבתי מגורים; ד. הרשויות המוסמכות אסרו גם אסרו על השקיה בסמוך לבתים, והתירו השקיה בטפטוף (שאינה גורמת מטרדי ריח) רק במרחק של מאות מטרים מהבתים. לפיכך נפסק כי על הנתבע לתקן את התקלות שגרמו לריחות הרעים, לשפר את איכות המים, להימנע מהשקיה בקרבה לבתים ולהשקות בטפטוף בלבד בשטחים הסמוכים לבתים.

סיכום

כפי שחל איסור לגרום נזק לממון חברו, כך גם צריך אדם לנקוט באמצעים, כפי אומדן החכמים והבקיאים בענין, כדי לא לגרום נזק לסביבה ממנה נהנה הציבור (מים, אוויר וכדומה). חובת ההרחקה של גורמי הנזק הסביבתי תלויה הן באופי המפגע, הן באפשרות נדידתו לסביבתו הקרובה והרחוקה, הן במידת הלגיטימיות של יצירת המפגע (מידת חיוניותו לאדם וחשיבותו ליישוב העולם), והן בהוצאות הנדרשות למניעתו.

10 הרב הושע רבינוביץ, מידת האחריות לנזק אקולוגי בהשקיה, תחומין ז, עמ' 403 ואילך.

11 הרב דוד בן ציון קליין, נזקי ריח בהשקיה, שם עמ' 410 ואילך.